

TERMIN VA TERMINOLOGIYA BO'YICHA NAZARIY QARASHLAR

Saidova Nodira Djaxangirovna

Qibray tumani 1 maktab ingliz tili o'qituvchisi

nodira1289@mail.ru

+998977733556

Annotatsiya: Ushbu maqolada har bir soha terminologiyasini bilish, uni tushunish, o'rganish dolzarb masalalardan hisoblanishi haqida ma'lumot beriladi. Ma'lum bir soha terminologiyasini mukammal bilmasdan, o'sha sohaga tegishli matnlarni tushunish, tarjima qilish muammoli vaziyatlarni yaratishi mumkin. Terminlar adabiy tilning ajralmas qismi hisoblanadi. Termin so'ziga o'zbek va xorijiy tilshunoslar tomonidan turli xil ta'riflar berilgan. Berilgan ta'riflarning bazilari juda o'xshash bo'lib, xatto ba'zi tilshunoslar terminlarni atamalar deb ham nomlagan. Fan va texnika rivojlanishi natijasida har bir soha terminologiyasi boyib bormoqda

Kalit so'zlar: termin, terminologiya, nazariya, tilshunoslar, adabiy til, tilshunoslik, matn va h.lar.

Abstract: This article provides information about the relevance of knowing, understanding, and studying the terminology of each field. Without a thorough understanding of the terminology of a particular field, understanding and translating texts related to that field can create problematic situations. Terms are an integral part of the literary language. Uzbek and foreign linguists have given different definitions of the term. Some of the definitions given are very similar, and some linguists even called terms terms. As a result of the development of science and technology, the terminology of each field is enriched.

Key words: term, terminology, theory, linguists, literary language, linguistics, text and etc.

KIRISH

Fan va texnika rivojlangani sari terminologiya ham taraqqiylashib kundan-kunga boyib bormoqda. Ilm-fan, texnika va texnologiya rivojlanishi sababli yangi tushunchalar va ularning nomlari o'rtasidagi aloqadorlik faqatgina konsepsiya yordamida amalga oshiriladi. Lingvistik, kognitiv, ontologik, diskursiv usullar bilan terminologiya birliklarini tadqiq qilish mumkin. Istalgan tilning so'z boyligini 2 xil ya'ni umumiy va maxsus lug'atlar orqali o'rganish mumkin. Shu bilan birga, maxsus lug'atlar ham 3ta katta guruhga bo'linadi: terminlar, nomenklatura, profesionalizmlar.

“Termin” so‘zi lotincha “terminus” so‘zidan olingan bo‘lib, chegara degan ma‘noni anglatadi [1]. Terminlar fan, texnika, san‘at, sanoat, qishloq xo‘jaligi yoki biron-bir kasbga oid ma‘lum bir tushunchani beradigan ilmiy so‘zlarga nisbatan ishlatiladi. Ba‘zi manbalarda terminlar va atamalar bir xil ma‘noga ega degan qarashlar ham mavjud, lekin atama so‘zi 1989 yil o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilganidan so‘ng tilshunoslikda qo‘llanila boshlangan. Atamalar ilmiy muloqotdan jonli nutqqa o‘tganda yoki vaqt o‘tishi bilan jamoatchilikka tushunarli bo‘lgan, hamda keng foydalaniladigan oddiy so‘zlarga aylanadi. Atamalar tilshunoslik fanida ilmiy matnni tashkil etuvchi asosiy birliklar sifatida xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Bugungi kunda zamon va texnika rivojlanishi sababli nutqimizga kundan kunga yangi so‘zlar kirib kemoqda. Ushbu maqolada mavzu bo‘yicha ko‘plab tilshunos olimlarning ilmiy qarashlari o‘rganiladi. Ilmiy tadqiqotlarga nazar tashlansa, terminlar tilning lug‘at boyligidagi o‘rni haqida 2 xil qarash bor. Birinchi g‘oyaga ko‘ra terminlar deb maxsus so‘zlarga nisbatan aytilsa, ikkinchi nazariyada esa terminlar tarkibiga lug‘at tarkibiga kirmagan jargon va shevadagi so‘zlar ham kiritilgan.

Huddi shunday, Kalinin ta‘limotiga ko‘ra terminlar maxsus so‘zlar bo‘lib, ular 2 guruhga bo‘linadi [2]:

- 1) Maxsus so‘zlar ya‘ni terminlar kiradi.
- 2) Terminlardan tashqari professionallizmlar kiradi.

Tilshunoslar atama va terminologiya borasida turli xil fikrlar bildirganlar. Tilshunos olim S.Usmonov atamaga ta‘rif berganda u so‘zning ma‘nosi termin so‘zining ma‘nosiga nisbatan teng bo‘lishi, u barcha narsalarning nomi sifatida tushunilishi, termin esa muayyan bir tor sohada qo‘llaniluvchi rasmiylashgan so‘zligini tilga olib o‘tgan. Shu o‘rinda ta‘kidlash joizki, bu ma‘noda termin tushunchasi “atama” tushunchasining ichiga kiruvchi ilmiy-lug‘aviy birlik degan ma‘noni beradi [3]. Rus tilshunos olimi G.O.Vinokur termin alohida so‘z emas, balki atash funksiyasini bajaruvchi so‘zlardir degan ta‘rifni beradi [4].

P.Nishonov “Terminlar semantik jihatdan maxsus so‘xa doirasi bilan chegaralanishi va shu so‘xaga oid tushunchani ifodalovchi leksik birlikdir” deb fikr bildiradi [5]. Chet el olimlaridan A.V.Superanskaya “Termin-bu muayyan kasbiy professional faoliyatda qabul qilingan va alohida so‘halarda ham ishlatiladigan maxsus so‘zlardir. O‘z terminologik maydon ichida termin bir ma‘noda qo‘llaniladi” deydi [6]. A.A. Reformatskiy esa quyidagicha ta‘rif beradi, “Termin bu so‘z, uni alohida ajratish mumkin emas va atama maxsus xususiyatlarga egadir; bu bitta, fan so‘halariga tegishli bo‘lgan aniq so‘zlar jamlanmasidir, unga texnologiya, iqtisodiyot, siyosat va diplomatiyaga oid bo‘lgan so‘zlar kirishi mumkin” [7].

B.N. Golovin o‘z nazariyasiga ko‘ra atamani shunday tariflaydi: “Atama, professional nuqtai nazardan qaralganda, muayyan professional tushunchalarni ifodalaydi” [7]. Uning ushbu qarashlari ko‘p jixatdan to‘g‘ri deb olishimiz mumkin. Uning fikricha, atamalar lingvistik tabiat, aniq leksik birliklar muayyan kasb yoki so‘ha bilan bog‘liq bo‘ladi va ularning ifodali kuchi ularga bog‘liq hamda terminologik sohasidagi joylashuvi alohida maydon kasb etadi [8].

NATIJALAR

Termin so‘ziga o‘zbek va xorijiy tilshunoslar tomonidan turli xil ta’riflar berilgan. Masalan A.S.Reformatskiy, G.O.Vinokur, K.Ya.Averbux, A.V.Superanskaya, R.Yu.Kobrin, V.V.Vinogradov, A.S.Gerd, V.F.Novodranova, V.M.Laychik, K.Kadeyka, L.A.Kapanadze, A.N.Baranov, S.G.Kazarina, V.N.Poxorova, L.Yu.Buyanova, V.M.Peychik, R.A.Budachov, .Sageder, S.V.Grinov, S.Jacobson, X.D.Paluanova, D.X.Kadirbekova, N.V.Vasilyeva, P.Nishonov, I.J.Yo‘ldoshev, N.V.Podolskaya, S.A.Azizov, A.A.Yakovleva, F.Abduraxmonov, SH.Abdullayeva, I.J.Yo‘ldoshev kabi tilshunos olimlar terminologiya rivoji uchun munosib hissa qo‘shib, shu yo‘nalishda tadqiqotlar olib borganlar. Shuni tan olish joizki, olimlar tomonidan berilgan ta’riflarning barchasi ham bir-biri bilan mos kelmasa ham, hammasi “termin” so‘zini o‘z qarashi bo‘yicha turlicha ta’riflagan.

Shubha yo‘qki, atamalar adabiy tilning leksik tizimining ajralmas qismidir. Bu borada, atamalar boshqa toifadagi so‘zlardan tubdan farq qiladi. So‘zlar o‘z ichiga juda ko‘p axborot oladi, chunki yuqorida ta’kidlab o‘tilganidek ilmiy (texnik) ma’no beruvchi so‘zlar ilmiy tushunchaning ta’rifini beradi. Misol uchun, “issiqlik manbai”, “yong‘inga qarshi pardoz”, “yonuvchan moddalar”, “yong‘in yuklamasi” kabi ko‘pgina atamalar yong‘in xavfsizligi sohasidagi tadbirlarni to‘g‘ri talqin qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Har bir fan terminologiya fani rivojlanishi natijasida paydo bo‘ldi shu jumladan yong‘in xavfsizligi sohasi ham. Yong‘in xavfsizligi terminologiyasini mukammal bilish - soha tushunchalarini aniqlash va boshqaruvni osonlashtirish uchun xizmat qiladi.

Shu o‘rinda terminologiyaning nima ekanligi haqida alohida to‘xtalib o‘tish maqsadga muvofiqdir. Terminologiya – ma’lum bir tilga tegishli atamalar bilan belgilanadigan haqiqatni ifodalovchi tushunchalar to‘plamidir hamda ma’lum bir sohadagi ixtisoslashgan so‘zlar va tegishli ma’nolar guruhi, shuningdek, bunday atamalarni o‘rganish va ulardan foydalanishdir [9]. Bu atama ma’lum kontekstlarda ma’lum ma’nolarga ega bo‘lgan so‘z, qo‘shma so‘z yoki so‘zli iboradir — ular boshqa kontekstlarda va kundalik tilda bir xil so‘zlarga ega bo‘lgan ma’nolardan farq qilishi mumkin[10]. Terminologiya leksikografiyadan farq qiladi, chunki u tushunchalarni, kontseptual tizimlarni va ularning belgilarini (atamalarini) o‘rganishni o‘z ichiga oladi, leksikografiya esa so‘zlar va ularning ma’nolarini o‘rganadi, shu bilan birga, inson faoliyatining bir yoki bir qancha fan sohalariga xos bo‘lgan “tushunchalarini belgilash”ni muntazam ravishda o‘rganadigan fandir. Terminologiya tilshunoslikning asosiy bo‘limlaridan biri bo‘lib, ba’zi manbalarda terminosistema deb ham ataladi. Terminosistema - inson bilimlari yoki faoliyatining har qanday maxsus sohasi belgilari tizimi, uning tushunchalari tizimiga nisbatan izomorfik, uning kommunikativ ehtiyojlariga xizmat qiladi. Bunga hujjatlashtirish va foydalanishni rag‘batlantirish maqsadida kontekstdagi atamalarni o‘rganish va tahlil qilish orqali erishiladi hamda bir yoki bir nechta tillar bilan cheklanishi mumkin. (Misol uchun, “ko‘p tilli terminologiya” va “ikki tilli terminologiya”) yoki turli sohalarda atamalardan foydalanishga qaratilgan fanlararo xarakterga ega bo‘lishi mumkin.

Tilshunoslikda terminologiya muhim ahamiyat kasb etishi sababli, uning o‘ziga xos asosiy xususiyatlari mavjud: ulardan biri maxsus atamalar to‘plamidir. Bunda har bir sohaning o‘ziga xos terminlari bo‘lganidek, yong‘in xavfsizligi soxasiga oid o‘ziga xos atamalar bor (gazli kesish, payvandlash, yong‘in, alanga va h.), shuningdek, huquqshunoslik (absolyut monarxiya, madaniy huquqlar, badanga yengil shikast yetkazish), tibbiyot (klinik, jarrohlik, tibbiy psixologiya, epidemiologiya), fizika (kvant mexanikasi, katod, absolyut temp), texnologiya (molniya, nadlom, mixcho‘p) kabi sohalarning ham o‘z terminlari mavjud. Keyingi yana bir asosiy xususiyati bu aniqlik va tushunarli bo‘lish. Bu xususiyati orqali terminologiya sohani aniq tushunishga va sohada oson muloqot qilishga yordam beradi. Misol uchun, shifokorlar bemorlarga noto‘g‘ri tushunilishining oldini olish uchun o‘z terminologiyasidan foydalangan holda bemorlar bilan suxbat quradilar yoki aviatsiya sohasida ham uchuvchilar bir-biri bilan maxsus terminlar orqali muloqot qiladilar. Yana bir asosiy xususiyati tartibga solish bo‘lib bunda atamalarning mazmunini aniq belgilash terminologiyaning eng buyuk ustuvor xususiyatlaridan biri hisoblanadi. Bu ilmiy tadqiqotlarda yoki hujjatlarda aniq ma’lumot olishni taminlashda muhim rol o‘ynaydi.

Terminologik tadqiqotlarning asosiy ob’ektlari maxsus leksik birliklar (yoki maxsus leksemalar), shu bilan birga eng birinchi navbatda atamalardir. Ular kelib chiqishi, rasmiy tuzilishi, ma’nolari va funktsional xususiyatlari nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Atamalar tushunchalarni belgilash uchun ishlatiladi, shuning uchun terminologiya fani tushunchalarning shakllanishi va rivojlanishi, shuningdek tushunchalar va tushunchalarni tasniflash o‘rtasidagi mavjud munosabatlarni ochib berish tamoyillari bilan bog‘liq; shuningdek, tushunchalarni aniqlash va mavjud ta’riflarni baholash tamoyillari bilan ham shug‘ullanadi. Terminning xususiyatlari va ishlashi uning leksikasiga juda bog‘liqligini hisobga olsak, bugungi kunda terminologiya fanining asosiy ob’ekti sifatida alohida atamalar emas, balki ma’lum bir bilim sohasida ishlatiladigan butun terminologiyani ko‘rish odatiy holdir.

Dastlab terminologiya sohasining rivojlanishi unchalik izchil muvofiqlashtirilmagan edi. Tarixda terminologiya sohasining ikkita asosiy rivojlanishini kuzatish mumkin. Sovet Ittifoqi davrida terminologiya nazariyasi evolyutsiyasi boshlandi va bugungi kungacha hech qanday uzilishlarisiz davom etdi [11]. Terminologiya va tilshunoslik o‘rtasidagi munosabatlar Sovet Ittifoqi va G‘arb mamlakatlarida turli xil bo‘lgan. Sovet Ittifoq davrida Reformatskiy, Vinogradov, Vinokur kabi juda mashhur tilshunoslar terminologiya va muayyan maqsad uchun tilning nazariy asoslarini ishlab chiqishda sezilarli darjada o‘z xissalarini qo‘shganlar [11].

MUHOKAMA

Dalillarga ko‘ra shuni aytish mumkinki, terminlarning boshqa leksik birliklardan farqi; terminlar aynan bir soha, ilm-fan yoki faoliyatga tegishli bo‘ladi, bir til doirasida izohli lug‘atlarsiz ularni aniq va to‘liq tushunishni imkoni yo‘qligi hamda terminlar oddiy so‘zlardan yaratilishi hamda qo‘llanilishi bo‘yicha tubdan farq qilishidir. Istalgan termin ilmiy tushuncha bilan chambarchast bog‘liq bo‘ladi. Terminga qo‘yiladigan talablarning eng asosiylaridan biri uning bir ma’noli bo‘lishidir. Uning shu xususiyati orqali adabiy tildagi boshqa so‘zlardan va

sanoat sohasining lug‘atdagi birliklaridan farqlash mumkin. Terminlarni tildagi boshqa leksik birliklardan ajratadigan xususiyatlari haqida terminolog olimlarning ko‘p hollarda fikrlari bir joydan chiqadi. Terminlarni tahlil qilishda ularning o‘zga leksemalar bilan leksik va semantik aloqada ekanligini ya‘ni sinonimik, antonomik, umumiy va xususiy munosabatda ekanligini ko‘rish mumkin.

Tilshunoslik fanining ildizi eramizdan avvalgi IV asrlarga borib taqalishi, tilshunoslik fani olamiga juda ham yaxshi ma‘lum. Ushbu davrda tilshunos olim Paninin Sanskrit tili grammatikasini ishlab chiqib tilshunoslik fani dunyoga kelishiga sababchi bo‘ldi, hamda, ushbu sohaning rivoji uchun katta xissa qo‘shdi. Oradan vaqt o‘tib, Gretsiyalik tilshunos olimlar alfavit yaratib, tovushlarni unli hamda undosh tovushlarga ajratib tilshunoslik sohasida katta ahamiyat kasb etgan yangiliklar yaratishdi. Tarjimonlik va tarjimashunoslik ham miloddan avvalgi II asr o‘rtalariga kelib shakllanib, milodiy XVII asrlarda sezilarli darajada rivojlangan sohalardan biriga aylanib ulgurgan edi. Biroq shuncha rivojlangan soha bo‘lishiga qaramay, tarjimashunoslikning terminologiya yo‘nalishiga ko‘p ham e‘tibor berilmagan edi. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab bu yo‘nalishiga alohida e‘tibor berila boshlandi. Sanoat va ilm-fanning rivojlanishi natijasida yangi dunyo terminologik shakllanishga muhtoj edi. Rus olimi Leychik sanoatlashish natijasida paydo bo‘lgan yangi atamalarni, terminlarni o‘rganayotgan tilshunos olimlarni, terminlar tarjimasini ya‘ni terminologik evolyutsiyani “Terminologik portlash” deb nomlaydi[12]

Shu jumladan, shuni alohida ta‘kidlash lozimki, O‘zbek tili terminologiyasi ham o‘ziga xos uzundan-uzun taraqqiyot tarixini boshidan o‘tkazgan. O‘zbek adabiy tili leksikasiga oid qonuniyatlar asosida shakllangan terminologik leksika qadimiy turkiy tillar terminologiyasiga borib taqaladi. O‘zbek tili terminologiyasi qadimiy turkiy tillar oilasiga mansub bo‘lib, eski turkiy terminologiya, undan keyin eski o‘zbek adabiy tili terminologiyasi, hamda sho‘rolar davri o‘zbek terminologiyasi va istiqlol davri o‘zbek tili terminologiyasi ko‘rinishida salkam o‘n to‘rt asrlik davrni bosib o‘tgan [13].

O‘zbekiston Respublikasi 1991-yilgacha SSSR tarkibida bo‘lganligi sababli har bir sohada rus tili bilan bog‘liq qadamlarni bosib o‘tgan. O‘zbek tili terminologiyasi sohasi bilan bog‘liq ishlar XX asrning o‘rtalarida O‘zbekiston SSR Oliy Soveti Prezidiumi huzuridagi Til va terminologiya komiteti tomonidan boshqarilgan (1931—1937-yillarda faoliyat ko‘rsatgan), keyinchalik 1964-yildan O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Til va adabiyot instituti qoshidagi terminologiya bo‘limi nazoratiga o‘tgan. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Respublika atamashunoslik qo‘mitasi 1988-yildan 2004-yilgacha o‘zbek tili terminologiyasini nazorat qilib, takomillashtirib kelgan [14].

XULOSA

So‘nggi paytlarda tilshunoslik fani rivojlanib, o‘z tadqiqot maydonini boyitar ekan, har bir soha terminlarini o‘rganish uning eng muhim va dolzarb masalalaridan biriga aylandi. Hozirgi davrda terminlarni o‘rganish orqali tilshunoslikning alohida tarmog‘i - terminologiya shakllandi va kundan-kunga rivojlanib borayotgan sohalardan biriga aylanib bormoqda. Xalqaro

munosabatlarni ifodalovchi siyosiy va ijtimoiy terminlarni o‘z ichiga olgan har qanday til leksikasining salmoqli qismini tashkil etishda terminlar asosiy rol o‘ynamoqda. Istalgan til va madaniyatni o‘zaro munosabatini tasvirlashda, ayniqsa, tarjima jarayonida mavzuga mos terminlarga duch kelinadi. Til birliklari orasida terminlar so‘z va so‘z birikmasi obyektlarini nomlash va farqlash kabi vazifalari, shuningdek, individuallashtirish va identifikatsiyalash kabi tamoyillari bilan alohida ajralib turadi. Xalqlar va madaniyatlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarda terminlar muammosi azal-azaldan mavjud.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Madvaliyev, A. va boshqalar. (2006). “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”. Toshkent. 73-bet
2. Kalinina M.A. Structural and Semantic Organization of Choreographic Terminology in Russian (Based on Gallicisms and French Barbarisms). Bulletin of the South Ural State University. Ser. Linguistics. 2018, vol. 15, no. 2, pp. 38-42. (in Russ.). DOI: 10.14529/ling18020
3. Usmonov, S. (2007). “Yuristning nutq madaniyati”. Toshkent - 233-bet
4. Винокур, Г.О. (1993). “О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии”. Т. 5
5. Nishonov, P. (2009) “Fransuz va o'zbek tillari yuridik terminologiyasining qiyosiy-tipologik tadqiqi” Номз.диссер... автореф. – Тошкент. 17-bet
6. Суперанская, А.В. (2003). «Общая терминология». – Москва : URSS, –S.56. - 246 с.
7. Реформатский, А.А. (1996). «Введение в языковедение». – М.: Аспект Пресс, . – 536 с.
8. Головин, Б.Н. (1987). «Лингвистические основы учения о терминах»: Учеб. Пособие для филол. Спец. Вузов. – М.:Высш.шк – 104 с.
9. Сонневельд, Х., Лоеннинг, К.: (1994): Введение в терминологию, в "Терминологии". 1-6 с
10. Райт, С. Э.; Будин, Г.: (1997): Справочник по управлению терминологией, том 1, Основные аспекты управления терминологией, Амстердам, Филадельфия, Джон Бенджаминс, 370 с.
11. Moschitz-Hagspiel (1994). “Die Sowjetische Schule der Terminologie” (1931–1991), Wien: TermNet, IITF-Series 5.
12. H. Dadaboyev. “O‘zbek tili terminologiyasi”. Toshkent 2019- 4-8 b
13. Wikipedia, Erkin ensiklopediya
<https://uz.wikipedia.org/wiki/Terminologiya>